

RETORYKA KLASYCZNA JAKO SZTUKA KOMPOZYCJI TEKSTÓW

Z dumiewać musi bogactwo literatury biblijnej odwołującej się do terminu „retoryka” i równocześnie proponującej różnego rodzaju analizy określane mianem „retorycznych”. Pod pojęciem tym kryje się jednak kilka różnych podejść do tekstów starożytnych i współczesnych, dlatego konieczna jest przynajmniej ogólna, ale równocześnie krytyczna prezentacja tego typu propozycji metodologicznych, zwłaszcza w odniesieniu do tekstów Pisma Świętego¹.

Zainteresowani krytyką retoryczną mogą sięgnąć do kilku dobrych opracowań tematu, jakie można znaleźć w polskiej literaturze biblijnej². Ze względu na wieloznaczność terminu „analiza retoryczna” do wspomnianych publikacji będę odsyłać czytelnika podczas omawiania różnych aspektów metody. Niemniej od razu wypada wspomnieć przedstawienie historii metody R. Bartnickiego³, następnie artykuł G. Rafińskiego⁴ oraz obszernie omówienie retoryki starożytnej i o wiele krótsze retoryki lingwistycznej autorstwa J. Czernskiego⁵.

¹ Dokument Papieskiej Komisji Biblijnej „Interpretacja Biblii w Kościele” (1993) wspomina analizę retoryczną, ale nie przyznaje jej statusu metody niezależnej i w pełni wystarczającej w badaniach biblijnych; opinia Komisji na temat analiz retorycznych jest dość krytyczna, o czym niżej. Zob. *L'interprétation de la Bible dans l'Église. Allocution de Sa Sainteté le Pape Jean-Paul II et document de la Commission Biblique Pontificale*, Collection des Documents du Vatican, Città del Vaticano 1993, s. 35-37; zob. tłum. polskie *Interpretacja Biblii w Kościele. Dokument Papieskiej Komisji Biblijnej z komentarzem biblistów polskich*, RSB 4, przekł. i red. R. Rubinkiewicz, Warszawa 1999, s. 34-35; por. A. Pitta, *Nuovi metodi di analisi letteraria*, w: *L'interpretazione della Bibbia nella Chiesa. Testo della Pontificia Commissione Biblica, Percorsi e traguardi biblici 7*, commento a cura di G. Ghiberti e F. Masetto, Torino 1998, s. 146-153.

² Zob. przede wszystkim: H. Lausberg, *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, tłum. A. Gorzkowski, Bydgoszcz 2002.

³ *Ewangelie synoptyczne. Geneza i interpretacja*, Warszawa 1996², s. 307-322.

1. CZYM JEST ANALIZA RETORYCZNA?

Analiza retoryczna nie jest czymś zupełnie nowym w badaniach biblijnych, gdyż od epoki patrystycznej aż do początku XX wieku była w nich obecna. Współcześnie jej nowość polega na, po pierwsze, powtórnym sięgnięciu do retoryki starożytnej i przede wszystkim jej systematycznym zastosowaniu. Ważnym *novum* jest pojawienie się w badaniach nad tekstami biblijnymi tzw. nowej retoryki.

W starożytności rozumiano retorykę jako umiejętność przekonującego przemawiania, czyli perswazji, lub też ujmując inaczej, sztukę dobrej i jednocześnie uczciwej przemowy (Kwintyliusz: *ars bene dicendi*). Retoryka była dyscypliną, która uczyła adeptów sztuki oratorskiej przygotowania i wygłoszenia skutecznej i stojącej na wysokim poziomie mowy. Dokument Papieskiej Komisji Biblijnej definiuje retorykę jako sztukę komponowania przekonujących wypowiedzi lub wywodów (fr. *discours*, wł. *discorso*) i następnie dopowiada: „Zważywszy że wszystkie teksty biblijne są w pewnym stopniu tekstami przekonującymi, pewien stopień poznania retoryki należy do normalnego wyposażenia egzegetów”⁶.

Retoryka wpisuje się w szerszy obszar teorii komunikacji, według której wyszczególnia się nadawcę, odbiorcę i komunikat. Podobnie na występ retoryczny składają się trzy elementy: orator (krasomówca), odbiorca – audytorium (słuchacze) i przemówienie (oracja, ozdobna mowa). Wzorem starożytnej, retoryka współczesna interesuje się przede wszystkim dwoma zagadnieniami: technikami komponowania przekonującej wypowiedzi oraz pytaniem, jak wspomniane techniki oddziałują na odbiorcę, usposabiając go pozytywnie i prowadząc do przyjęcia treści.

2. RÓŻNE UJĘCIA ANALIZY RETORYCZNEJ

Spośród różnego rodzaju retoryk dla studiów biblijnych znaczenie mają trzy ujęcia (*approches*) retoryki: starożytna retoryka grecko-rzymska, tzw. retoryka semicka, i współczesna retoryka lingwistyczna („nowa retoryka”). Autorzy stosujący analizę retoryczną do tekstów biblijnych, szczególnie do Nowego Testamentu, sięgają głównie do zasad klasycznej retoryki grecko-

⁴ *Metoda retoryczna we współczesnej biblistyce*, RBL 46 (1993), s. 135-148.

⁵ *Metody interpretacji Nowego Testamentu*, Opolska Biblioteka Teologiczna 21, Opole 1997, s. 181-223.

⁶ *Interpretacja Biblii w Kościele*, s. 34.

-rzymskiej, ale nierzadko posługują się także współczesnymi regułami retorycznymi.

KLASYCZNA RETORYKA GRECKO-RZYMSKA

W starożytności greckiej i rzymskiej istniały szkoły retoryczne, w których uczono teorii wymowy oraz zasad układania i wygłaszania mów. Podobnie też istniały podręczniki uczące zasad skutecznego przemawiania, by wymienić najbardziej znane: w Grecji *Ars rhetorica* Arystotelesa, w Rzymie zaś dzieła Cyserona *De oratore* i *Orator* oraz Kwintyliana *Institutio oratoriae*. Kompendium podstawowych wiadomości na ten temat można znaleźć w opracowaniach polskich biblistów⁷, niemniej warto też sięgnąć do specjalistycznych opracowań z tego zakresu⁸. Natomiast bardzo nieliczne na obszarze polskim są przykłady praktycznego stosowania zasad retoryki antycznej do pism Nowego Testamentu⁹.

Zgodnie z podstawowym rozumieniem aktu komunikacji w retoryce klasycznej również odróżniano trzy elementy mające decydujący wpływ na jakość wystąpienia. Były to: powaga mówcy, treść i układ argumentacji oraz reakcja audytorium na wystąpienie. Każdorazowe zróżnicowanie okoliczności oraz audytorium winno zostać uwzględnione w sposobie argumentowania i przemawiania. Według Kwintyliana kurs retoryki dzielił się na pięć części: o inwencji retorycznej (*inventio*), o układzie treści w mowie (*dispositio*), o opracowywaniu językowym i stylistycznym mowy (*elocutio*), o ćwiczeniu pamięci i uczeniu się na pamięć (*memoria*), o sposobie wygłaszania przemówień (*pronuntiatio* lub *actio*).

Od czasów Arystotelesa retoryka klasyczna różniła trzy rodzaje stylu retorycznego, które podobnie omawia Kwintylian: styl doradczy (*genus deli-*

⁷ J. Czernski, *Metody interpretacji*, s. 153-168; nadto W. Rakocy, *Nowe metody analizy literackiej w egzegezie Nowego Testamentu*, w: *Wstęp do Nowego Testamentu*, WPS 3, red. R. Rubinkiewicz, Poznań 1996, s. 540-545.

⁸ M. Brożek, *Wstęp*, w: M. Fabiusz Kwintylian, *Kształcenie mówcy. Księgi I, II, X*, Warszawa 2002, s. VII-XCIV; zob. także dawniejsze opracowanie: M. Maykowska, *Klasyczna teoria wymowy*, Warszawa 1936.

⁹ Zob. G. Rafiński, *Problem struktury 1 Kor 1-4*, RBL 47 (1994), s. 73-81; W. Rakocy, *Retoryczny schemat argumentacji w 1 Kor 1-4*, RBL 48 (1995), s. 231-242; P. Gryziec, *Kor 1-4 w świetle analizy retorycznej*, „W Nurcie Franciszkańskim” 5 (1996), s. 23-37; zob. także: G. Rafiński, *Adresaci Ewangelii: funkcja retoryczna 1 Kor 2, 6-3, 4 i 1 Kor 1-4*, StGd 8 (1992), s. 48-77. Warto też odnotować wcześniejszy artykuł: J. Niemirska-Pliszczyńska, *Paralelizm stylistyczny w listach Pawła z Tarsu jako kontynuacja retoryki antycznej*, RH 20 (1972), z. 3, s. 31-53

berativum), który był używany w mowach wygłaszanych przed zgromadzeniami politycznymi, styl sądowy (*genus iudiciale*), stosowany przed trybunałami, oraz styl popisowy lub pochwalny (*genus demonstrativum* lub *laudativum*), używany w różnych celebracjach, np. w mowach pogrzebowych¹⁰.

Wielką wagę przywiązywano do właściwego ułożenia materiału w wygłoszonej mowie, tzw. *dispositio*, która obejmowała cztery lub pięć etapów:

- *exordium* (także: *prooemium*) – w wstępie sygnalizowano i przygotowano temat wystąpienia oraz nawiązywano kontakt ze słuchaczami. Zwykle wyliczano istotne punkty przemowy, ale chodziło także o wytworzenie przyjaznej atmosfery; orator zabiegał o pozyskanie audytorium dla siebie i swoich poglądów (*captatio benevolentiae*).
- *narratio* – przedmiotem drugiej części mowy było przedstawienie faktów. Ten etap mowy był typowy dla stylu sądowego, a mógł zostać pominięty w mowach innego rodzaju. Według starożytnych retorów opowiadanie winno być przejrzyste, zwarte i wiarygodne, by przygotować argumentację, jaka miała być rozwinięta w następnej części.
- *confirmatio* – istniały dwa możliwe rodzaje argumentacji, mogące występować obok siebie w tej samej mowie: dowody przemawiające za jakimś faktem (*probatio*) lub przeciw niemu (*refutatio*). Teorię argumentacji najszerszej omówił Arystoteles.
- *conclusio* (także: *peroratio*) – konkluzja kończyła przemówienie i miała do spełnienia dwa cele: podsumować treści obecne w *narratio* i *confirmatio* oraz poruszyć uczucia słuchaczy i wywołać u nich emocje. W retoryce greckiej nacisk był położony na podsumowanie, w retoryce rzymskiej więcej uwagi poświęcano wzbudzeniu uczuć i emocji.

Istotne dla badań biblijnych jest pytanie o to, jaką rolę odegrała starożytna retoryka grecko-rzymska w wczesnochrześcijańskim piśmiennictwie, zwłaszcza przy formowaniu się ksiąg Nowego Testamentu. W badaniach nad Biblią analizę retoryczną stosował już św. Augustyn (zm. 430), wcześniej nauczyciel retoryki, który w dziele *De doctrina christiana* wykorzystał między innymi pisma Cycerona. Św. Augustyn sięgnął do zasad retoryki starożytnej, by analizować styl listów Apostoła Narodów. Nie powinno ulegać wątpliwości, iż odwołanie się do retoryki antycznej w niektórych przypadkach może pogłębić analizy literackie, a w konsekwencji prowadzić do pełniejszego opisu specyfiki tekstów biblijnych. Dużym mankamentem tych analiz jest natomiast zatrzymanie się wyłącznie na stylistyce i funkcji retorycznej tekstu, bez uwzględnienia jego teologicznego przesłania¹¹.

¹⁰ M. Brożek, *Wstęp*, s. LV.

¹¹ Czytelnik zainteresowany obecnością retoryki grecko-rzymskiej w pismach Nowego Testamentu może sięgnąć do bibliograficznego zestawienia monografii i artykułów na

RETORYKA SEMICKA (HEBRAJSKA)

Biblijne wypowiedzi i sposoby argumentacji autorów żydowskich również podlegają ogólnym zasadom stosowania współczesnej krytyki retorycznej, niemniej jednak w przypadku tych tekstów słuszniejsze jest uwzględnienie specyfiki i wyjątkowości semickiego kontekstu kulturowego, w którym rodził się zwłaszcza Stary Testament, jak też odmiennego sposobu myślenia i wartościowania oraz właściwych autorom żydowskim form ekspresji literackiej. Dlatego też, mimo że niektórzy omawiają retorykę semicką w ramach współczesnych retoryk lingwistycznych, lepiej jest przedstawić ją odrębnie jako ujęcie autonomiczne.

W kulturze semickiej istniało specyficzne upodobanie do kompozycji symetrycznych, do przeróżnych form paralelizmu, układów koncentrycznych oraz wielu innych figur literackich. Odkrycie w tekście poszczególnych członów, elementów, segmentów, urywków, części i pod-części oraz ustalenie wzajemnych związków między nimi ma – zdaniem twórców metody – prowadzić do lepszego i przede wszystkim poprawnego zrozumienia orędzia tekstu biblijnego. O tej nieco wyrafinowanej metodzie poszukiwania literackich struktur i figur w tekstach biblijnych traktuje między innymi interesująca monografia R. Meyneta, przetłumaczona na język polski¹².

Nie przecząc ogólnej idei, jaka przyświecała twórcom tego ujęcia analizy retorycznej, nie można pominąć kilku uwag krytycznych. Na początku trzeba przypomnieć, iż uwzględnienie specyfiki myśli semickiej i języków biblijnych należy do podstawowych zadań egzegety także w ramach metody historyczno-krytycznej, o czym mówi się wprost we wstępach ogólnych do Pisma Świętego. Nie jest to zatem jakaś nowość, może więc dużo słuszniej jest mówić po prostu o stylistyce biblijnej¹³. Natomiast systematyczne i pełniejsze uwzględnienie tych zjawisk rzeczywiście może prowadzić do ważnych obserwacji,

ten temat – zob. D.F. Watson, *The New Testament and Greco-Roman Rhetoric: A Bibliography*, JETS 31 (1988), s. 465-472; por. bardzo krytyczne uwagi: A. Pitta, *Nuovi metodi di analisi letteraria*, s. 147-149, na s. 149 autor pisze: „Quando poi il «rhetorical criticism» viene applicato a testi dell'Antico Testamento queste obiezioni diventano più radicali, in quanto risulta difficile concepire delle connessioni tra Platone e Geremia”.

¹² *Wprowadzenie do hebrajskiej retoryki biblijnej*, Myśl Teologiczna 30, Kraków 2001; książkę recenzował: W. Pikor, *Retoryka hebrajska*, VV 4 (2003), s. 285-292. Wcześniej retorykę semicką w ujęciu R. Meyneta udostępnił polskiemu czytelnikowi: G. Rafiński, *Metoda retoryczna*, s. 138-143.

¹³ Zob. A. Pitta, *Nuovi metodi di analisi letteraria*, s. 149-151, który konkluduje: „In conclusione, per un giusto ridimensionamento e per un'armonica collocazione preferiamo denominare la «tradizione letteraria biblica» o la retorica semitica, come semplice «stilistica biblica», senza ignorare le relazioni con la retorica in generale e con quella greco-latina in particolare”. Por. też J. Szłaga, *Hermeneutika biblijna*, w: *Wstęp ogólny do Pisma św.*, red. J. Szłaga, Poznań–Warszawa 1986, s. 195-204.

a nawet interesujących odkryć. Na przykład tam, gdzie dawniej postulowano istnienie dubletów, różnych warstw lub źródeł czy też autorów, obecnie widzi się dobrze skomponowany tekst lub nawet całą księgę. Jest to ważny i słuszny postulat tej metody. Czy jednak przyjęte przez R. Meyneta trzy założenia (*presupozycje*) są tak oczywiste, a autonomiczność metody jednoznaczna?¹⁴

Przyjmując nawet, iż teksty biblijne zostały dobrze skomponowane, to czy twierdzenia o etapie ustnego przekazu tych tekstów, następnie spisywania poszczególnych tradycji i potem redakcji końcowej tracą na ważności? Czy w ciągu ok. 1200 lub więcej lat powstawania tekstów biblijnych została utrwalona wyłącznie specyficzna retoryka biblijna? A wreszcie, uznając zarzut, iż cechująca krytykę literacką postawa podejrzliwości wobec tekstu biblijnego była błędem (i z niej pochodzące wyniki), to jakie istnieją obiektywne kryteria – poza analizowanym tekstem – zapewniające, iż obecnie proponowana „twórcza” postawa ufności wobec tekstu jest jedynie słuszna (i z niej zrodzone efekty)?¹⁵

Przyszłość omawianego ujęcia analiz retorycznych, biblijnej retoryki semickiej, rysuje się ciekawie, ale jej los wydaje się przesądzony. Z pewnością nie zastąpi ona nadal podstawowej metody historyczno-krytycznej, natomiast wypracowane przez nią wyniki niekoniecznie muszą stać w sprzeczności z wynikami badań historyczno-krytycznych.

WSPÓŁCZESNA RETORYKA LINGWISTYCZNA

We współczesnych badaniach biblijnych rozumienie retoryki i analizy retorycznej odbiega często od tradycyjnego znaczenia tego terminu. Obok omówionej retoryki semickiej pojawiają się również opracowania, które zaliczamy do tzw. nowej retoryki. Spośród biblistów polskich pisze na ten temat, oprócz wspomnianego J. Czerskiego¹⁶, także S. Hałas¹⁷, a zwłaszcza R. Pindel¹⁸, który analizuje za jej pomocą Gal 1,11-2,21.

¹⁴ Zob. R. Meynet, *Wprowadzenie do hebrajskiej retoryki*, s. 180-193. Na s. 192 czytamy: „Trzy presupozycje analizy retorycznej są zatem następujące: teksty bibilijne tworzą dobrze skomponowane całości, są skonstruowane zgodnie z prawami szczególnej retoryki (retoryki semickiej, a nie zachodniej), trzeba więc zaufać tekstom takim, jakie są, ponieważ posiadają własną logikę”.

¹⁵ Warto przeczytać, co R. Meynet pisze na s. 182n, w ostatnim akapicie. Mamy zatem do czynienia z obiektywnymi analizami literackimi, czy raczej twórczym i subiektywnym wysiłkiem badacza? Zob. dalsze uwagi krytyczne: G. Rafiński, *Metoda retoryczna*, s. 142; A. Pitta, *Nuovi metodi di analisi letteraria*, s. 151.

¹⁶ *Metody interpretacji*, s. 169-174, 176-179.

¹⁷ *Analiza struktury literackiej drogą do lepszego zrozumienia tekstu biblijnego*, CT 66 (1996), nr 1, s. 25-38. Obok przedruku w pracy zbiorowej (zob. *Interpretacja Biblii w Kościele*,

W odróżnieniu od retoryki starożytnej współczesna retoryka lingwistyczna interesuje się w większym stopniu oddziaływaniem tekstu na publiczność, stąd ma na uwadze techniki czy strategie stosowane przez autora zmierzające do oddziaływania na odbiorcę. Podkreśla się też socjologiczny kontekst aktu komunikacji, co dotyczy zarówno mówcy, jak i słuchacza. Nadto tego typu analiza retoryczna jest przedsięwzięciem przede wszystkim synchronicznym i pomija badania historyczne. Usiłuje ona zgłębić intencję tekstu: co i w jaki sposób jest opowiadane lub mówione, by przekonać? Przedmiotem badań jest zatem tekst jako jednostka argumentacyjna. Współczesna analiza retoryczna zajmuje się w większym stopniu nie tylko regułami i narzędziami argumentacji użytymi przez autora, ale pyta o jego strategie angażujące zainteresowania i uczucia czytelników. Nastąpiło tutaj przesunięcie akcentów¹⁹.

* * *

Nie ma potrzeby podkreślania oczywistych korzyści ze stosowania analiz retorycznych do wybranych tekstów biblijnych, niemniej jednak w zakończeniu nie można przemilczeć braków tej metody, jak np. zbytniego podkreślania aspektu retorycznego tekstu czy jego stylistyki, a zapoznania elementu o wiele istotniejszego – zbawczego orędzia²⁰. Licznym wątpliwościom dała wyraz Papieaska Komisja Biblijna, wskazując w dokumencie, iż analizy retoryczne mają swoje wyraźne granice, bowiem: „Gdy zadowala się jedynie opisowością, jej skutki są często tylko stylistyczne. Zasadniczo synchroniczne, nie mogą rościć pretensji do stanowienia niezależnej wystarczającej metody. Zastosowanie ich do tekstów biblijnych każe stawiać wiele pytań: Czy autorzy tych tekstów należeli do środowisk wykształconych? Która retoryka wnikliwiej analizuje określone pismo: grecko-łacińska czy semicka? Czy nie ma ryzyka przypisania pewnym tekstom biblijnym zbyt wypracowanej struktury retorycznej?”²¹

s. 117-130) zmodyfikowana wersja tego artykułu ukazała się następnie pt. *Analiza retoryczna*, w: *Z badań nad Biblią*, t. 2, red. T. Jelonek, Kraków 1998, s. 25-38.

¹⁸ *W obronie prawdy Ewangelii. Analiza literacko-retoryczna Ga 1, 11-2, 21*, Rozprawy Habilitacyjne PAT w Krakowie, Kraków 2001.

¹⁹ Zob. M. Kaczmarkowski, *Starożytna retoryka – poprzedniczka lingwistyki tekstu*, RH 36 (1988), z. 3, s. 13-28.

²⁰ A. Pitta, *Nuovi metodi di analisi letteraria*, s. 151: „Piuttosto attraverso la stilistica è necessario pervenire al messaggio del testo biblico, altrimenti si tratta di un semplice gioco di composizione senza alcuna capacità di cogliere i contenuti, ben più importanti di qualsiasi forma stilistica”.

²¹ *Interpretacja Biblii w Kościele*, s. 35.

Pytania sformułowane przez Papieską Komisję Biblijną są zasadne i trzeba pamiętać o nich podczas pracy egzegetycznej. Nie odwołując się od samej metody retorycznej, czy raczej – ujmując dokładniej – od jej trzech różnych ujęć, zmuszają egzegetów do ostrożności i jej ogólnego stosowania.